

Актуальне питання – взаємини між представниками різних регіонів України – порушено в статті О.Лисенка “Причини непорозумінь між західними та східними українцями на початку ХХ ст.”, а Т.Макаренко розглядає діяльність Генерального секретарства з міжнародних справ УНР.

Питання культури й духовності відображені в низці статей. Ставлення інтелігенції до т. зв. “українського питання” на початку ХХ ст. стало предметом дослідження І.Кольяди та Г.Корольова. Біографічні студії представлені в розвідках В.Власенко “Науковий доробок К.Мацієвича на сторінках петербурзького журналу “Земское дело””, М.Дмитрієнко та Л.Мірошніченко “Охріменки – вони знали Лесю Українку” (ця стаття містить важливі фотодокументи), Т.Курінної “Культурно-освітня та меценатська діяльність княгині Ольги Валеріанівни Лопухіної-Демидової на початку ХХ ст.” Благодійницька діяльність освітян України в роки Першої світової війни знайшла відображення в статті Н.Загребельної. Життю старообрядців у Подунав’ї присвячено доробок І.Кучерявенко. Г.Кучеров проаналізував вплив з’їздів “Просвіт” на організацію культурно-освітньої роботи на селі Правобережної України в 1917–1922 рр.

Приємно відзначити, що збірник постійно вдосконалюється, на своїх сторінках друкує дискусійні статті та праці молодих істориків. За ними майбутнє. На жаль, є й певні упущення в роботі редколегії. Видання набагато виграло б, якби подавалися хоча б короткі відомості про авторів, їх основні публікації, рецензії українською та іноземною мовами до статей.

Загалом збірник є вагомим внеском в українську історію ХІХ – початку ХХ ст. Із його статей можна почерпнути багато цікавих відомостей. Сподіваємося, що це видання й надалі радуватиме наукову громадськість.

В.Кучер (Київ)

Літопис УПА. Нова серія: У 7-ми томах. – К.; Торонто: Літопис УПА, 1999–2003.

Розбудова незалежної суверенної української держави, обстановка ідеологічного плюралізму, багатопартійність, доступ дослідників до закритих архівних сховищ створили сприятливі умови до перегляду смислового навантаження радянської ідеологізованої історіографії, розвінчання тих її положень, які не відповідали правді історії, а й застосування нових методологічних підходів у висвітленні малодосліджуваних, замовчуваних або сфальсифікованих проблем, особливо національно-визвольної боротьби українського народу. В цьому контексті важливо зауважити, що впродовж 30-х – 50-х рр. минулого століття, провідна роль у цій боротьбі належала Організації українських націоналістів (ОУН) і Українській повстанській армії (УПА). Безперечно створення і діяльність ОУН та її збройного формування УПА, унікального за своєю суттю збройного чинника, стало тією ланкою історичного процесу, яка забезпечила перманентність національно-визвольного руху українського народу за власну державність.

Щоб пересічний читач мав хоч деяке уявлення про кількість українських патріотів, які воювали у збройних формуваннях УПА та підпільній мережі ОУН варто, на наш погляд, навести деякі дані. Прочитуємо офіційний німецький документ складений на початку листопада 1944 р.: “Чисельний склад УПА можна оцінити приблизно: а) в 80–100 тисяч бойовиків регулярної армії (військове ядро, що пройшло військовий вишкіл); б) цифри можливої загальної сили повстанської армії встановити неможливо. Українські дані коливаються між 400 тис. і 2 млн. вояків” (Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С.625).

За свідченням останнього командира УПА В.Кука, який нині мешкає в м. Києві, УПА нараховувала близько півмільйона осіб, разом з усіма допоміжними службами і структурами (Молодь України. – 1992. – 4 серпня). За даними радянських каральних структур, з осені 1944 р. до кінця 1955 р. було вбито 150 тис., захоплено в полон 103 828, прийшли з повинною 75 тис., всього 328 828 вояків УПА і підпільників ОУН. За межі України депортовано 203 662 члени їх сімей (Літопис УПА. – Нова серія. – Т. 7. – К., 2003. – С.550).

Якщо врахувати всіх, хто надавав матеріальну допомогу повстанцям, – годував, одягав, переховував, лікував, збирав розвідінформацію, то цифра 2 млн. учасників національно-визвольної боротьби не є перебільшеною.

Наведені нами дані яскраво свідчать про надзвичайний розмах, запеклість збройного та ідеологічного протистояння на західноукраїнських землях.

За радянської доби важливою перешкодою, що стримувала дослідження діяльності ОУН і УПА, була недоступність до закритих архівних фондів, що відображали історію національно-визвольної боротьби та контрзаходи радянської влади направлені на ліквідацію повстанського руху у воєнні та повоєнні роки. І лише із здобуттям незалежності Україною дослідники, отримавши доступ до цих фондів, почали ретельно вивчати документальні свідчення про ті події. Одночасно виникла ідея опублікувати ці документи для ознайомлення з ними не лише дослідників, а й широкої громадськості. Так з'явилася нова серія літопису Української повстанської армії ("Літопис УПА"), що виходить в Україні.

Як відомо, перша серія Літопису була започаткована понад тридцять років тому у Торонто, як видання Об'єднання колишніх вояків УПА в США і Канаді та Товариств колишніх вояків УПА ім. ген.-хор. Тараса Чупринки. Укладачі серії – Євген Штендера (відповідальний редактор) та Петро Потічний (співредактор) – виконали величезну роботу, випустивши у світ понад двадцять томів Літопису на основі документів та матеріалів до історії УПА, що опинилися за межами України. Нині вийшло 39 томів цієї серії. До друку готується ще низка томів. Перша серія починалась в умовах, здавалося, назавжди усталеного тріумфу комуністичного тоталітаризму над народом України, над самою ідеєю свободи народів, уярмлених радянською імперією. Тоді літопис, заснований ветеранами УПА як монументальна пам'ятка боротьби за волю України, призначався для української діаспори у вільному світі. Діаспора, достатньо поінформована про суть подій, не потребувала редакційних коментарів до публікованих матеріалів. Тепер основний контингент читачів "Літопису УПА" складатимуть люди в самій Україні. Величезна їх більшість, незважаючи на гласність, не має реального уявлення про війну українських патріотів за волю і незалежність свого народу.

Нову серію "Літопису УПА" видають спеціально створене видавництво "Літопис УПА" в Торонто, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, Державний комітет архівів України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. У виявленні документів для окремих томів брали участь працівники Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України. На сьогодні підготовлено і опубліковано сім томів нової серії "Літопису УПА"*.

Редакційну раду цього видання складають відомі вчені, фахівці архівної справи П.Сохань (співголова), П.Потічний (співголова), Г.Боряк, Я.Дашкевич, В.Лозицький, Р.Піріг, М.Ріпецький, Ю.Шаповал.

Велика роль у виявленні оригінальних документів, їх археографічному опрацюванні, написанні вступних статей, приміток, пояснень, пошуках коштів на видання належить співробітникам Центрального державного архіву громадських об'єднань України, очолюваного кандидатом історичних наук В.Лозицьким. Саме в цьому архіві зберігаються документальні матеріали, що висвітлюють роль і місце партійно-державних і репресивно-каральних органів у боротьбі проти українського повстанського руху, розкривають методи і засоби цієї боротьби, а також містять інформацію про розмах руху та етапи його розвитку. Ці матеріали містяться в 3-7 томах нової серії "Літопису УПА", підготовлених працівниками архіву.

Не маючи можливості в цій рецензії ширше розкрити зміст усіх томів нової серії "Літопис УПА", ми обмежимося лише коротким розглядом їх змісту. У першому томі (укладачі О.Вовк, В.Галаса, В.Кук, Ю.Черченко) вміщено оригінальні документи про налагодження видавничої справи відповідними структурами ОУН і УПА. Широкий читацький загал має можливість ознайомитися з першими підпільними часописами "До зброї", "Повстанець", сатиричним журналом "Український перець". У журналі "До зброї" дру-

* *Літопис УПА. Нова серія: У 7-ми томах. – Т.1. – К.; Торонто, 1999; Т.2. – К.; Торонто, 1999; Т.3. – К.; Торонто, 2001; Т.4. – К.; Торонто, 2002; Т.5. – К.; Торонто, 2002; Т.6. – К.; Торонто, 2003; Т.7. – К.; Торонто, 2003.*

кувалися матеріали, які власне поклали початок формулюванню військової доктрини УПА. Найбільш яскраво ця доктрина, а також мета і завдання повстанського руху викладені у вступній статті першого номера часопису “За що бореться УПА”. В цьому виданні друкувалися також матеріали про події на фронтах Другої світової війни, бойову діяльність УПА, матеріали до річниць національних свят, вишкільні військові інструкції, військова термінологія тощо.

Цікавий своїм змістом журнал “Повстанець”, в якому друкувалися матеріали з військового життя УПА, з історії національно-визвольної боротьби українського народу, на політичну тематику.

У другому томі “Літопису УПА” нової серії (упорядники О.Вовк, І.Павленко) вміщено матеріали, присвячені історії виникнення і розгортання діяльності УПА та її запілля за часів німецької окупації. Тут зібрані відозви, накази, розпорядження, інструкції, звіти та інші матеріали націоналістичних структур, більшість яких були захоплені радянськими спецслужбами в ході війни та повоєнний час. Спираючись на ці документи, дослідники отримали можливість прослідкувати зародження перших військових формувань УПА на базі підпільної мережі ОУН на території Волині та Полісся (зараз – Житомирська, Волинська, Ровенська області). Напроресні 1943 р. у лісових масивах цієї території утворилися окремі збройні підрозділи під командуванням І.Литвинчука, Ю.Стельмащука, С.Коваля, П.Антонока, Д.Казвана, Є.Басюка, І.Климишина та ін. Саме вони стали на захист місцевого населення від німецьких пограбувань та репресій.

Документи даного тому свідчать, що з цих формувань згодом вирости великі загони УПА, під контролем яких знаходилась досить значна територія, вільна від німецьких окупантів, радянських і поліських партизанських загонів. Розпорядженням командира УПА від 15 серпня 1943 р. Д.Клячківського тут була проголошена суверенна влада, запроваджено приватну власність на землю, розгорнуто господарську, військово-організаційну діяльність, відкрито школи, діяли виборні місцеві ради, земельні комісії, налагоджено випуск деяких видів продовольства, одягу, взуття тощо. Документи другого тому відтворюють структуру УПА, військово-адміністративний поділ контрольованої повстанцями території, життя на територіях військових округів, бойову та агітаційно-пропагандистську діяльність підрозділів УПА.

Починаючи з третього і включно по сьомий том, вміщено документи, виявлені в архівосховищі Центрального державного архіву громадських об’єднань України. Це переважно директивні документи ЦК КП(б)У, обкомів, райкомів партії, рішення з’їздів, пленумів, конференцій партійних структур, документи органів внутрішніх справ, держбезпеки та ін.

У третьому томі (упорядники О.Вовк, І.Павленко, Ю.Черченко) читачі знайдуть директивні документи ЦК Компартії України за 1943–1959 рр. Це переважно рішення, постанови політбюро, оргбюро ЦК КП(б)У, довідки НКВС, обкомів партії, звернення партійних і урядових структур до учасників підпільної боротьби і населення, доповідні записки каральних органів тощо. У цих документах відображена боротьба ОУН і УПА проти радянської влади та заходи партійних і державних органів щодо протидії збройним формуванням УПА і підпільній мережі ОУН. Проти українських повстанців за наказом з Москви ЦК КП(б)У та уряд УРСР послали війська НКВС, спецпідрозділи держбезпеки, винищувальні батальйони. Поряд із цим, ідеологічні установи розгорнули широку агітаційно-пропагандистську діяльність, спрямовану на дискредитацію націоналістичного підпілля. Вся територія, кожне село і місто покрила агентурна мережа, діяли спеціальні групи (спецбоївки) під виглядом націоналістів, які займалися провакаціями, вбивствами всіх, хто співчував повстанцям.

Частину документів цього тому присвячено явищу, яке комуністична пропаганда називала порушенням “соціалістичної” або “радянської законності”. Фактично йшлося про свавілля і насильство, що його масово чинили партійно-державні і чекістські органи, прикордонні і внутрішні війська, винищувальні батальйони. В тому вміщено документи, в яких розповідається про численні факти самочинних убивств каральними органами місцевих жителів, безпідставних арештів, побиття, знущання над заарештованими, інші різновиди немотивованих насильств, садизму, підпали, вилучення майна, фальсифікації слідчих справ. У постанові політбюро ЦК КП(б)У “Про факти брутальних порушень радянської законності в західних областях УРСР” від 21 березня 1945 р. підкрес-

лювалось, що “у багатьох випадках це свавілля прикривається нібито боротьбою з українсько-німецькими націоналістами”.

Низка документів присвячена організації судових процесів над учасниками повстанського руху. Проведення цих процесів доручалося трибуналу військ НКВС. Головна мета цих процесів – залякати населення. Як правило, звичною практикою були прилюдні розстріли або повішання засуджених.

Усі ці заходи безумовно негативно впливали на розмах і активність національно-визвольної боротьби ОУН і УПА. Рідшали лави повстанців, обмежувались терени їх діяльності. В цілому повстанська боротьба певною мірою йшла на спад. Однак до повної перемоги над повстанським рухом було ще далеко. Радянська влада змушена була напружувати матеріальні і людські ресурси для подальшої боротьби з “буржуазно-націоналістичним” підпіллям, про що свідчать наступні томи нової серії “Літопис УПА”. Зокрема, в четвертому томі (упорядники А.Кентій, В.Лозицький, І.Павленко) читачі знайдуть документальні матеріали, які, за словами В.Сергійчука, автора вступної статті “Правду відкрили спецхрани”, “містять у собі інформацію з організації та проведення більшовицьким режимом боротьби з українським національно-визвольним рухом у Західній Україні впродовж 1943–1945 рр.”

Значна частина цих документів, що вперше друкують у четвертому томі, неспростовно засвідчують, всупереч твердженню спецорганів СРСР, що націоналісти, після невизнання німцями Акту про відродження української держави, проголошеного 30 червня 1941 р., піднялися на боротьбу з гітлерівцями, прагнули залучити до руху опору населення східних регіонів України. Документи дають змогу переконатися, що ОУН поширила свою діяльність на всю окуповану територію України. Гітлерівські каральні органи, що діяли на окупованій території, а паралельно з ними і радянська агентура, закинула в тил німецьких військ, доносили у свої вищі інстанції про діяльність націоналістичних осередків, груп і організацій у Києві, Харкові, Полтаві, Кіровограді, Луганську, Дніпропетровську, Одесі, Вінниці, в Криму та інших місцевостях. Як підтверджують матеріали гітлерівських спецслужб, вони отримали завдання з Берліну виявляти і застосовувати репресії проти націоналістів. Виконуючи ці накази, німецькі спецоргани за допомогою своєї агентури лише в Київській області виявили понад 1 тис. націоналістичних функціонерів. У самому Києві заарештовано понад 600 осіб. І така картина спостерігалася по всій Україні.

Зі свого боку, прибувши під час визволення України разом із радянськими військами, працівники радянського “смершу” заходились прочисувати села і міста, виявляти “ворогів народу”. За свідченням документів, органи держбезпеки УРСР у жовтні 1943 р. заарештували 3 тис. “буржуазних націоналістів”. Лише у Дніпропетровській області органи НКВС у другому кварталі 1944 р. затримали 711 активних націоналістів, а в наступному – 744. Боротьба із залишками націоналістичного підпілля продовжувалась на всій визволеній від німецьких окупантів території. Особливо збройне та ідеологічне протистояння загострилось на західноукраїнських землях, про що свідчать документи, вміщені в четвертому томі.

Вигнавши гітлерівські збройні сили за межі України, Червона армія продовжувала свою визвольну місію у Центральній та Східній Європі, на Балканах, де її зусиллями насаджувались режими так званих “народних демократій”, підпорядкованих Москві. Однак у тих країнах виявилися сили, які не бажали радянської опіки та соціалістичної системи влади, насильно впроваджувані Кремлем. Ці сили відстоювали своє право на державну незалежність іноді мирними засобами, а часом і мовою зброї. Подібна ситуація утворилася у Західній Україні, де національно-визвольні сили розгорнули боротьбу проти радянської влади, намагаючись вибороти державну незалежність України. Головною силою, що складала основу національно-визвольного руху стала Українська повстанська армія, яка опиралася на широко розгалужену мережу ретельно законспірованих осередків Організації українських націоналістів та її численних симпатиків. Саме про жорстоку боротьбу повстанських сил проти радянської влади розповідають документальні матеріали п’ятого тому нової серії “Літопису УПА”. Упорядники тому А.Кентій, В.Лозицький, І.Павленко.

Документи тому засвідчують, що наступ більшовиків на позиції визвольного руху в західному регіоні України впродовж 1946–1947 рр. мав тотальний характер. За кількістю залучених сил і засобів та інтенсивністю бойових дій, цей наступ не мав аналогів як у попередні роки, так і в наступний час. При цьому, поряд із військовими та

оперативно-чекістськими операціями, здійснювалися суцільні перевірки особового складу установ, організацій та підприємств із метою виявлення та ізоляції “ворогів народу”, до яких зараховували як активних учасників ОУН і УПА так і членів їх сімей, інших “бандпосібників”.

Про всеосяжність і масштабність боротьби комуністичного режиму проти українських повстанців і підпільників свідчить той факт, що впродовж 1946–1947 рр. політбюро, оргбюро, секретаріат ЦК КП(б)У, у тому числі, спільно з урядом УРСР прийняли понад 40 постанов, спрямованих у тій чи іншій формі на остаточне придушення спротиву ОУН і УПА та ліквідацію масової бази визвольного руху. За даними документів, уміщених у томі за нашими приблизними підрахунками з 1 грудня 1945 р. по жовтень 1947 р., було проведено понад 91 тис. військово-чекістських операцій, внаслідок яких убито понад 12 тис. членів ОУН і УПА та їх симпатиків, у полон захоплено близько 130 тис. осіб, вилучено багато зброї, різноманітного спорядження, агітаційної літератури.

Переважає більшість документів, включених до збірника, становлять звіти, доповідні записки та інформації обкомів партії західних областей до ЦК КП(б)У про хід виконання партійних постанов, спрямованих на боротьбу з українським визвольним рухом та зміцнення у регіоні радянської влади, про депортації населення у східні райони СРСР. Поряд із ними привертають увагу довідки та інформації відповідальних працівників апарату ЦК КП(б)У про суспільно-політичний стан та хід боротьби з формуваннями УПА і підпіллям ОУН.

Серед документів збірника – інформації і довідки МВС і МДБ УРСР про бойову діяльність по ліквідації збройного підпілля та стан винищувальних батальйонів; доповідні записки, листи органів прокуратури про порушення соціалістичної законності; галузевих міністерств і відомств про напади повстанців на промислові, лісозаготівельні, колгоспні об’єкти, установи зв’язку, сільські ради тощо.

У цілому документи, що входять до збірника, дають яскраву уяву про масштаби боротьби між силовими структурами радянської влади та українським збройним підпіллям у 1946–1947 рр., розкривають тактику і форми бойових дій обох сторін. Західноукраїнські терени перетворилися на арену безкомпромісного збройного протистояння.

Попри суттєві успіхи радянської влади у боротьбі з повстанським рухом, значно поріділи підрозділи УПА і осередки ОУН, які перейшли на глибоко законспіровані методи боротьби, не були остаточно розгромлені. Незворотного характеру набували труднощі матеріально-технічного забезпечення збройного підпілля, укомплектування його лав командно-провідницькими кадрами необхідного фахового рівня та ідеологічного вишколу. Про це, зокрема, свідчать документальні матеріали шостого тому (упорядники А.Кентій, В.Лозицький, І.Павленко, К.Абрамов), присвяченого подіям на західноукраїнських землях у 1948 р.

Про перебіг подій і драматичність боротьби на західноукраїнських землях свідчать виявлені укладачами збірника матеріали про планування компартійно-радянськими органами України, за завданням Москви остаточного придушення українського самостійницького руху. Характеризуючи стан боротьби з ОУН і УПА перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов у листі від 10 березня 1948 р. до Й.Сталіна писав, що впродовж трьох останніх років ліквідовані всі великі формування УПА і значна кількість підпільних осередків ОУН. Залишки повстанців перейшли виключно до терористичних дій окремими бойовиками і групами по 2–5 бійців. М.Хрущов просив “вождя народів” зміцнити матеріальну базу МДБ, зокрема виділити 300 вантажних автомашин з метою посилення маневреності і рухливості оперативно-військових груп. Усі вимоги українських компартійних і державних структур Москва задовольнила, висунувши завдання негайної ліквідації націоналістичного підпілля.

Аналізуючи вміщені у томі документи переконалися, що боротьба радянських каральних структур проти ОУН і УПА набрала нових рис. Не відмовляючись від проведення військово-бойових операцій, керівники відповідних відомств і служб першочергового значення стали надавати подальшому вдосконаленню діяльності спецгруп і чекістсько-військових груп МДБ, посиленню уваги до роботи з існуючою та залученню нової агентури, здатної проникати в середовище повстанців і підпільників. Важливе місце в практиці каральних органів відводилось розшуковим акціям з метою виявлення і захоплення підземних бункерів і схронів, складів з боезапасами, продовольством, типографій тощо.

За документами чітко прослідковується така тенденція: по мірі посилення репресивних заходів проти націоналістів, останні активізували збройні напади, диверсійні акти на підприємствах, у колгоспах, об’єктах зв’язку, проти представників владних,

партійних структур. Упродовж перших чотирьох місяців 1948 р. на території семи західних областей України, за даними радянських властей, було зафіксовано 505 проявів діяльності формувань УПА і підпілля ОУН. При цьому їх кількість постійно зростала: січень – 110, лютий – 111, березень – 128, квітень – 156.

Незважаючи на потужний наступ сил тоталітарного режиму на український національно-визвольний рух, повстанці і підпільники впродовж 1948 р. здійснили понад 1440 антирадянських акцій, більше половини яких становили оборонні бої і сутички.

Документи шостого тому неспростовно свідчать також і про те, що націоналістичне підпілля зазнавало суттєвих втрат. На теренах Дрогобицької області внутрішні війська МДБ в ході бойових дій і агентурно-оперативних заходів впродовж червня-жовтня 1948 р. ліквідували 40 бойових груп націоналістів, захоплено в полон понад 740 чоловік. У Львівській області за той же період розгромлено 90 бойових підпільних груп, вбито і захоплено в полон 1130 повстанців. Подібна картина спостерігалась по всіх західноукраїнських областях. Масові удари МДБ – МВС по підпільно-повстанському русі поступово знекровлювали сили визвольного руху, підривали їх боєздатність. Про це також свідчать документальні матеріали шостого тому. Але боротьба продовжувалась. Про це свідчать документи сьомого і останнього тому нової серії “Літопису УПА”.

Документи, дібрані до цього тому, висвітлюють події на західноукраїнських землях упродовж 1949–1956 рр. Його упорядниками були М.Деркач, А.Кентій, В.Лозицький, І.Павленко. Цим томом завершується публікація документів, що містяться у сховищах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Вони всебічно висвітлюють заходи партійних і урядових структур, спрямовані на остаточний розгром і викорінення залишків націоналістичного підпілля, ліквідацію масової бази самостійницького руху в західних областях України. Водночас, документи збірника містять інформацію, яка характеризує основні напрями і форми діяльності збройного підпілля за умов, коли шальки терезів остаточно схилилися на бік радянської влади. Сторінки видання рясніють фактами героїчного спротиву українських повстанців переважачим силам каральних структур. Ця боротьба тривала за офіційними даними ЦК КП України аж до 1956 р. коли “органи державної безпеки закінчили ліквідацію збройних банд і організованого підпілля українських буржуазних націоналістів”.

Разом із тим, документи свідчать і про те, що окремі прояви антирадянського збройного спротиву та агітаційно-пропагандистської діяльності спостерігались і наступні роки. За даними органів держбезпеки в ряді областей створювались антирадянські групи. Діючи в глибокому підпіллі, вони залишалися недосяжними для спецорганів. В одному з документів зазначалось, що розслідування вчинених терористичних актів та інших ворожих явищ, ведеться поверхово, а особливо небезпечні злочинці залишаються непокараними. Зокрема, станом на 15 вересня 1959 р. на території республіки залишилися не розкритими: 12 терористичних актів, 12 замахів на вбивства, 250 випадків розповсюдження антирадянських листівок і анонімних документів.

У сьомому томі міститься цілий ряд документів, що висвітлюють питання про повернення в західний регіон колишніх учасників ОУН і УПА, їх родин та симпатиків, які на підставі актів союзного уряду підлягали звільненню з місць ув'язнення і примусового поселення. Позиція ЦК Компартії України у зазначеному питанні була викладена у листі від 25 вересня 1956 р. до ЦК КПРС. У ньому повідомлялось, що вже повернулося близько 40 тис. осіб і є чимало прикладів, коли ці люди не прилучаються до праці, ведуть антикомуністичну пропаганду, відновлюють між собою зв'язки. Як наслідок, Москва, а за нею і Київ застосували цілий ряд обмежувальних заходів направлених на стримання процесу повернення в рідні краї окремих груп колишніх в'язнів та їх сімей.

На наш погляд, хоч боротьба ОУН і УПА завершилась у військовій площині перемогою тоталітарного режиму, проте героїчний і жертвний чин українських націоналістів став однією з основних причин, які сприяли виникненню в Україні дисидентських організацій і рухів. Їх діяльність хоч і не носила масового характеру, проте послідовно розхитувала ідеологічні підвалини комуністичної влади, що й сприяло остаточному розвалу радянської імперії.

Комплекс документальних матеріалів, що увійшов до нової серії “Літопису УПА” є цінним джерелом українського визвольного руху репрезентованого ОУН і УПА в період Другої світової війни 1939–1945 рр. та в повоєнні роки. Документи серії слугують також цінним матеріалом для дослідження форм і методів збройного спротиву ОУН і УПА ра-

дьянізації західних областей УРСР. З іншого боку, вони дають яскраве всебічне уявлення про масштабність і розмах боротьби радянської влади проти національно-визвольного руху на західноукраїнських землях у воєнні та повоєнні роки.

Всі документи і матеріали нової серії “Літопису УПА” подано на основі сучасних правил публікації історичних документів. Вони передруковуються з дотриманням джерельної точності, максимально збережена лексика, авторські та редакторські особливості текстів. В додатках подано особові та географічні назви, список скорочень, перелік документів і матеріалів.

РЕЦЕНЗІЇ

Шандра В.С.

Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.

Вихід у світ цієї монографії збагатив історіографію широкою схемою інтерпретації історії України ХІХ – початку ХХ ст., підняв рівень її концептуалізації, заповнивши певну, і то дуже суттєву прогалину в сучасному українському наративі. За своїм дослідницьким масштабом і науковими результатами праця виходить за рамки української національної історії і виявляє певну логіку розвитку історичної науки, бо подібні книжки з’явилися нещодавно і в історіографічному доробку сусідніх з Україною держав. Стає очевидним, що історія державних інституцій перетворюється на самодостатній, важливий напрям наукових досліджень, поволі набуваючи ролі своєрідного інструментарію, за допомогою якого можна переглядати та збалансовувати підходи до імперського періоду в історії України.

Перше, що впадає в око, – це величезне джерельне коло та історіографія монографічного дослідження. Обсягу опрацьованого і залученого у дослідження матеріалу можна позаздрити. Валентина Шандра використала не лише об’ємний і різноманітний архівний пласт документів, але й велику кількість законодавчих актів Російської імперії ХІХ ст., мемуарну літературу, епістолярій та матеріали преси. Залучаючи ці джерела, вона не вагаючись ділиться з читачем вартісними спостереженнями і пропозиціями щодо можливостей їх подальших досліджень. Та це й не дивно, адже тривала робота в ЦДІА України у м. Києві, де зберігаються основні архівні фонди, які стали вагомою джерельною базою монографії, дала свої результати. Напевно, звідти йде той інформативний багаж, який наклався на бажання дізнатися, яким же було минуле суспільства, російської політичної системи і ролі державних посадових осіб. Уже перша частина книжки з характеристикою джерел надає дослідженню високого наукового і практичного значення.

Не можна не відмітити, що автор виявила також глибокі знання не лише українських (Д.І.Дорошенко, М.Д.Антонович), російських (Л.М.Лисенко, С.В.Мироненко, О.В.Морякова, А.В.Ремньов, О.І.Міллер, Л.Є.Горизонтов, Н.Дубініна, Н.П.Матханова), а й зарубіжних (З.Когута, А.Кашелера, К.Мацузато, Д.Бовуа, Т.Полвінен, Дж.Ле Донна) наукових праць з історії державних інституцій, які здійснювали управління в набутих землях, забезпечуючи тривалу цілісність Російської імперії. Автор з’ясувала концептуальні засади кожного з авторів, зауважуючи одну з характерних відмінностей української історіографії від російської, яка полягає в тому, що перша майже не приділяла уваги і, як наслідок, недооцінювала історію державних установ ХІХ – початку ХХ ст. Своєю метою вона визначила подолання цієї вади.

Щодо державних установ, то після появи книжки видається дивним, чому діяльність генерал-губернаторств так довго не ставала предметом спеціального вивчення?! Даліся знаки ідеологічні схеми на кшталт “дружби народів”, відкидаючи які, українські історики набувають незалежних і незаангажованих суджень, відмежовуючись і від імперської, і від української та російської радянських історіографій. Отож, слід віддати належне дослідниці, яка, відштовхуючись не від теорії, а від фактичного архівного матеріалу, змогла окреслити особливий правовий статус українських територій у складі Російської імперії (генерал-губернаторств). Адже саме ця форма влади свідчила про відмінність управління набутими зем-